

Ναυπάκτου Ιερόθεος: Θεολογία και τέχνη

Μητροπολιτικό Έργο / Ι.Μ. Ναυπάκτου και Αγίου Βλασίου

Ο Μητροπολίτης Ναυπάκτου και Αγίου Βλασίου κ. Ιερόθεος, με τίτλο “Θεολογία και τέχνη”, μίλησε στο Forum για τον Θρησκευτικό Τουρισμό, στην Καστοριά.

“Η ορθόδοξη θεολογία, διατυπώνεται και εκφράζεται στην ναοδομία και την αγιογραφία. Τα κτίσματα και οι αγιογραφίες γίνονται από ανθρώπους που είναι εκφραστές της Ορθοδόξου Παραδόσεως και οδηγούν στην κοινωνία με τον Θεό. Και, φυσικά, αυτή είναι η ζωντανή παράδοση της Καστοριάς”, είπε μεταξύ άλλων ο Σεβασμιώτατος.

Η ομιλία του Μητροπολίτη Ναυπάκτου:

Το κεντρικό θέμα του Συνεδρίου σας είναι σημαντικό και μεταξύ των ενοτήτων είναι και η ενότητα για «τα άϋλα μνημεία», που είναι η θεολογική παράδοση. Έτσι, αποδέχθηκα να συμμετάσχω σε αυτό το μέρος, προσφέροντας έναν λόγο για την Ορθόδοξη θεολογία, που εκφράζει όλη αυτή η πολιτιστική κληρονομιά του τόπου μας. Είναι προφανές ότι δεν γνωρίζω όσο εσείς γνωρίζετε τα θέματα της περιοχής σας, ως προς την πολιτιστική παράδοση, γι’ αυτό θα παρέμβω σε αυτήν με οδηγό

την Ορθόδοξη θεολογία.

Το θέμα που επέλεξα να σας αναπτύξω είναι «Θεολογία και τέχνη».

1. Όρθόδοξη καί δυτική θεολογία καί τέχνη

Είναι γνωστόν σέ όλους μας, ότι ή περιοχή τῆς Καστοριᾶς στολίζεται ἀπό πλουσιώτατη ἐκκλησιαστική κληρονομιά, μέ τήν ἰδιαιτερότητά της ὡς πρός τήν δυτική παράδοση. Οἱ Ναοί τῆς Καστοριᾶς κτίσθηκαν ἀπό τόν 10ο αἰώνα μέχρι τίς ἡμέρες μας, μιά περίοδο πού ἀναπτύχθηκε ἔντονα στόν τόπο αὐτόν ἡ ἡσυχαστική, νηπτική, φιλοκαλική παράδοση, πού διαφοροποιεῖται σαφέστατα ἀπό τήν δυτική σχολαστική παράδοση. Αὐτό πρέπει νά ἀναλυθῇ περαιτέρω.

Στήν Δύση ἀπό τόν 11ο αἰώνα μέχρι τόν 13ο αἰώνα ἀναπτύχθηκε μιά θεολογία πού ὀνομάστηκε σχολαστική θεολογία, ἀκολούθησαν πολλά ρεύματα, ὅπως ὁ νομιναλισμός (14ο αἰώνα), ἡ Ἀναγέννηση (15ο αἰώνα), ἡ Μεταρρύθμιση (16ο αἰώνα), ὁ Διαφωτισμός (17ο – 18ο αἰώνα), ὁ ρομαντισμός καί ὁ ὑπαρξισμός, γερμανικός ἰδεαλισμός (19ο αἰώνα). Τά θεολογικά καί φιλοσοφικά αὐτά ρεύματα εἶχαν τίς ἐπιδράσεις τους καί στήν ἀρχιτεκτονική τῶν Ναῶν καί τήν διακόσμησή τους.

Ἡ βάση τῆς σχολαστικῆς θεολογίας ἦταν ἡ Αὐγουστίνη φράση «credo ut intelligam», πού σημαίνει «πιστεύω γιά νά καταλάβω», δηλαδή, πρῶτα πιστεύω καί ἔπειτα προσπαθῶ νά καταλάβω διά τῆς λογικῆς ἐπεξεργασίας. Ἔτσι, εἰσήχθηκε ὁ ὀρθολογισμός καί ἡ λογικοκρατία στήν θεολογία ἀποβάλλοντας τήν Όρθόδοξη ἡσυχαστική βάση τῆς καθάρσεως τῆς καρδιάς καί τῆς ἐπιστροφῆς τοῦ νοῦ σέ αὐτήν.

Μετά τήν σχολαστική θεολογία καί τήν ἐμφάνιση τῶν μετέπειτα θεολογικῶν καί φιλοσοφικῶν ρευμάτων δημιουργήθηκαν διάφοροι ρυθμοί – ἀρχιτεκτονικές παραδόσεις στόν Δυτικοευρωπαϊκό χῶρο, βάσει τῶν ὁποίων ἀνοικοδομήθηκαν οἱ Ναοί.

Ἔτσι, ἐμφανίσθηκε ἡ Γοτθική ἀρχιτεκτονική στήν Γαλλία τόν 12ο αἰώνα, στό διάστημα τῆς κατάρρευσης τοῦ δυτικοῦ τμήματος τῆς Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας καί τῆς μετατροπῆς του στήν «Ἀγία Ρωμαϊκή Αὐτοκρατορία τοῦ Γερμανικοῦ Ἔθνους», πού σαφέστατα ἐξέφραζε τόν σχολαστικισμό, ὁ ὁποῖος εὐνοοῦσε τίς κατακόρυφες γραμμές μέ τό τόξο πού ἀνέβαινε στόν οὐρανό, ὡσάν νά θέλῃ ὁ ἄνθρωπος μέ τήν λογική του νά ἀναζητήσῃ τόν Θεό.

Στήν συνέχεια ἀναπτύχθηκε ἡ ἀναγεννησιακή ἀρχιτεκτονική πού ξεκίνησε τόν 15ο αἰώνα, πού εἶχε κύρια στοιχεῖα τίς μαθηματικές ἀναλογίες βασιζόμενη στήν λογική.

Έπειτα εμφανίσθηκε ἡ τέχνη τοῦ Μπαρόκ (17ο καί ἀρχές 18ου αἰώνα) στήν Ρώμη καί ἀπό ἐκεῖ ἐπεκτάθηκε στήν Εὐρώπη πού θέλησε νά ἐντυπωσιάσῃ τόν ἄνθρωπο μέ τά πάθη καί τά συναισθήματά του, κάνοντας ὑπερβολική χρήση τῶν διακοσμητικῶν στοιχείων.

Τήν ἴδια περίοδο στήν Καστοριά, πού μᾶς ἐνδιαφέρει, κτίζονται πολλές Ἐκκλησίες, οἱ ὁποῖες ἐκφράζουν τήν Ὁρθόδοξη παράδοση. Ἐάν βασική ἀρχή τῆς σχολαστικῆς παραδόσεως εἶναι ἡ Αὐγουστίνηια φράση «credo ut intelligam», ἡ βασική ἀρχή τῆς Ὁρθόδοξης, ἀσκητικῆς παραδόσεως εἶναι τό τρίπτυχο «κάθαρση τῆς καρδιάς, φωτισμός τοῦ νοῦ, θέωση».

Κτίζονται μικροί Ναοί πού ἀνταποκρίνονται στήν σχέση καί κοινωνία τοῦ ἀνθρώπου μέ τόν Θεό, ὁ Θεός εἶναι πλησίον τοῦ ἀνθρώπου καί τόν ἀγαπᾷ, καί ὁ ἄνθρωπος αἰσθάνεται οἰκεῖος μέσα στόν Ναό καί αἰσθάνεται βαθείά τήν κοινωνία μέ τόν οὐράνιο κόσμο, δέν ἀποξενώνεται ἀπό Αὐτόν.

Χαώδης εἶναι ἡ διαφορά μεταξύ δυτικῆς καί Ὁρθόδοξης ἀρχιτεκτονικῆς τῶν Ναῶν καί τῆς ἀγιογραφίας-διακόσμησής τους. Στούς δυτικούς Ναούς αἰσθάνεται κανεῖς κατάπληξη, ἐνῶ στούς Ὁρθόδοξους Ναούς τῆς ἴδιας περιόδου αἰσθάνεται κατάνυξη. Ὁ ἅγιος Σωφρόνιος ὁ Ἀθωνίτης ἔλεγε ὅτι ὁ Χριστιανός στούς Ὁρθόδοξους Ναούς μπορεῖ νά κλάψῃ, πράγμα πού δέν γίνεται στούς μεγαλότροπους Ναούς τῆς Δύσεως.

Ἡ Παναγία Κουμπελίδικη ἢ Παναγία Καστριώτισσα, τῆς ὁποίας ἡ ἀνοικοδόμησις ἔγινε τόν 9ο αἰώνα μέχρι τίς ἀρχές τοῦ 11ου αἰώνα, ἐνῶ ἀργότερα τόν 15ο αἰώνα προστέθηκε ὁ ἐξωνάρθηκας, εἶναι τρίκογχος ἐγγεγραμμένη σέ τετράγωνο, τά ὁποῖα καλύπτονται μέ κυκλικό τροῦλο. Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ναοῦ χρονολογοῦνται τήν περίοδο 1260 – 1280, καί ὡς πρός τήν τεχνοτροπία ἐντάσσονται στήν παλαιολόγια ἀναγέννηση.

Ἡ διαφορά μεταξύ τῶν δυτικῶν Ναῶν καί τῶν ὀρθοδόξων Ναῶν φαίνεται καί στήν διαφορά μεταξύ τῶν ἀγαλμάτων, τῆς ἀναγεννησιακῆς νοοτροπίας καί τῆς ὀρθοδόξου ἀγιογραφίας, ὅπως θά δοῦμε πιό κάτω.

2. Σχολαστικισμός καί ἡσυχασμός

Χαρακτηριστικό γεγονός εἶναι ὅτι στόν χῶρο τῆς Θεσσαλονίκης καί τῆς Κωνσταντινουπόλεως τόν 14ο αἰώνα διεξήχθη ἕνας σοβαρός θεολογικός διάλογος μεταξύ τοῦ σχολαστικοῦ Βαρλαάμ καί τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ, γιά τήν ἐνέργεια τοῦ Θεοῦ καί τήν θεωρία τοῦ Φωτός τοῦ Θεοῦ. Ὅμως, ἐνῶ ὁ Βαρλαάμ μιλοῦσε γιά τήν κτιστή ἐνέργεια τοῦ Θεοῦ καί τό ὅτι τό φῶς πού ἔβλεπαν οἱ ἅγιοι

ἦταν δαιμονικό, ὁ ἅγιος Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς ἀπαντοῦσε ὅτι ἡ Χάρη τοῦ Θεοῦ εἶναι ἄκτιστη καί τό φῶς πού ἔβλεπαν οἱ ἅγιοι εἶναι ἄκτιστον-θεῖον.

Ἡ διδασκαλία τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ κατοχυρώθηκε ὡς διδασκαλία τῆς Ἐκκλησίας στίς Συνόδους πού ἔγιναν τότε, κυρίως τό 1351, οἱ ὁποῖες, μάλιστα, κατεδίκασαν τίς ἀπόψεις τοῦ Βαρλαάμ ὡς αἰρετικές.

Εἶναι ἐξαιρετικό τό ἔργο τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ «ὑπέρ τῶν ἱερῶς ἡσυχάζόντων», οἱ λεγόμενες τρεῖς τριάδες. Στήν πρώτη τριάδα ἀναλύει τήν σχέση μεταξύ τῶν δύο σοφιῶν, θείας καί ἀνθρωπίνης, καί κυρίως προσδιορίζει τό πῶς καθαρίζεται ἡ καρδιά τοῦ ἀνθρώπου ἀπό τά πάθη μέ τήν τήρηση τῶν ἐντολῶν τοῦ Χριστοῦ. Στήν δεύτερη τριάδα ἀναφέρεται στήν νοερά προσευχή, κατά τήν ὁποία ὁ νοῦς ἀποσπᾶται ἀπό τόν ἔξω χῶρο καί εἰσέρχεται στήν καρδιά, πού εἶναι ὄργανο πνευματικό. Στήν τρίτη τριάδα ἀναπτύσσει τά σχετικά μέ τούς καρπούς τῆς νοερᾶς προσευχῆς πού εἶναι ἡ θέα τοῦ ἀκτίστου φωτός. Σέ αὐτήν τήν τριάδα κάνει διάκριση μεταξύ τοῦ φωτός τῆς φυσικῆς γνώσης καί τοῦ Φωτός τῶν ἀκτίστων ἐνεργειῶν τοῦ Θεοῦ. Τό Φῶς τοῦ Θεοῦ δέν εἶναι συμβολικό καί κτιστό, ὅπως ὑποστηρίζει ὁ Βαρλαάμ, ἀλλά ἡ ἴδια ἡ Θεότητα.

Φαίνεται καθαρά σέ αὐτό τό θεολογικό ἔργο τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ ἡ ὅλη παράδοση τῆς Ἐκκλησίας πού ἐκφράζεται στίς ἐπιστολές τῶν Ἀποστόλων, πού συμπεριελήφθησαν στήν Καινή Διαθήκη, καί στίς μετέπειτα διδασκαλίες τῶν Πατέρων τοῦ 4ου αἰῶνος καί τῶν ἐπομένων αἰώνων, καί γίνεται λόγος γιά τούς βαθμούς τῆς πνευματικῆς γνώσεως πού ὀρίζεται ὡς κάθαρση, φωτισμός καί θέωση.

Ὁ ἅγιος Μάξιμος ὁ Ὁμολογητής ὁμιλεῖ γιά «πρακτική φιλοσοφία, φυσική θεωρία καί μυστική θεολογία»• ὁ ἅγιος Συμεών ὁ Νέος Θεολόγος γράφει γιά κεφάλαια «πρακτικά καί θεολογικά»• ὁ ἅγιος Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς ἀναφέρεται στά «φυσικά, θεολογικά, ἠθικά καί πρακτικά κεφάλαια»• καί ὁ ἅγιος Νικόδημος ὁ Ἀγιορείτης προσδιόρισε τήν «Φιλοκαλία τῶν ἱερῶν νηπτικῶν», ὡς συλλογή κειμένων «ἐν ᾗ διά τῆς κατά πρᾶξιν καί θεωρίαν ἠθικῆς φιλοσοφίας ὁ νοῦς καθαίρεται, φωτίζεται καί τελειοῦται». Αὐτό θά τό δοῦμε καί λίγο πιό κάτω.

Πάντως, ὅλη αὕτη ἡ θεολογία πέρασε στήν ὀρθόδοξη τέχνη. Οἱ Ναοί κατασκευάζονταν κατά τέτοιο τρόπο ὥστε νά ἐκφράζουν τήν ἡσυχαστική παράδοση τῆς Ἐκκλησίας, τήν νήψη, τήν ταπείνωση, τήν συγκέντρωση τοῦ νοῦ στήν καρδιά, καί μέσα σέ αὐτές τίς συνθῆκες μετέχει κανεῖς τοῦ Φωτός τῆς Βασιλείας τοῦ Θεοῦ.

Αὐτή, ὅμως, ἡ διδασκαλία τῆς Ἐκκλησίας πέρασε καί στήν ἀγιογραφία. Ἡ Κρητική

τέχνη δείχνει κυρίως τήν άσκητική ζωή, ένώ ή Μακεδονική τέχνη δείχνει τήν έμπειρία τοῦ άκτίστου Φωτός. Είναί χαρακτηριστικό ότι αὐτήν τήν περίοδο πού γινόταν λόγος γιά τό άν τό Φῶς τοῦ Θεοῦ εἶναι άκτιστο ή κτιστό, ό Έμμανουήλ Πανσέληνος άγιογραφεί στό Πρωτάτο τοῦ Άγίου Όρους τό Πρόσωπο τοῦ Χριστοῦ, τῆς Παναγίας καί τῶν Άγίων μέ τό Φῶς τοῦ Θεοῦ.

Τήν ίδια σχεδόν περίοδο (έναν αἰώνα μετά) στό Βατικανό ό Μιχαήλ Άγγελος ζωγαφίζει τό παπικό παρεκκλήσι Capella Sixtina. Συγκρίνοντας τίς δύο τεχνοτροπίες, τῆς Όρθόδοξης έκκλησιαστικής τέχνης στό Άγιον Όρος καί τήν Καστοριά, καί τῆς άναγεννησιακῆς τέχνης, ὅπως έκφράζεται στό παπικό παρεκκλήσι, φαίνεται ή μεγάλη διαφορά στήν θεολογία, τήν άσκητική, αλλά καί τήν αίσθητική.

3. Ο άγιος Γρηγόριος Νύσσης γιά τήν άνοικοδόμηση Ίεροῦ Ναοῦ

Ύπάρχει μιά έπιστολή τοῦ άγίου Γρηγορίου Νύσσης, τήν όποία άποστέλλει στόν άγιο Άμφιλόχιο Έπίσκοπο Ίκονίου, γιά τήν κατασκευή ένός Ναοῦ, στήν όποία έπιστολή άναλύει τόσο τήν άρχιτεκτονική μορφή τοῦ Ναοῦ, ὅσο καί τίς τεχνικές λεπτομέρειες τοῦ τύπου αὐτοῦ πού έπρόκειτο νά κατασκευασθῇ. Ζητοῦσε, λοιπόν, άπό τόν άγιο Άμφιλόχιο νά τοῦ στείλῃ τούς κατάλληλους τεχνίτες, ὡς πρός τόν άριθμό καί ὡς πρός τήν γνώση, γιά νά άνοικοδομηθῇ αὐτός ό Ναός πού σχεδίασε. Έτσι, ένα μεγάλος θεολόγος γίνεται καί άρχιτέκτων!

Ο Ναός τοῦ μαρτυρίου, πρός τιμή μάρτυρος, πού σχεδίασε ό άγιος Γρηγόριος, έχει σχῆμα σταυροῦ άπό τέσσερεις ξεχωριστούς οἴκους, στήν μέση τοῦ σταυροῦ ὑπάρχει κύκλος πού μετασχηματίζεται σέ όκτώ γωνίες. Οἱ κίονες έχουν όκτώ άψίδες καί ή ὀροφή εἶναι τροῦλλος κωνοειδοῦς μορφῆς μέ πλατιά βάση πού καταλήγει σέ ὀξεία φάση (Γρηγ. Νύσσης, έργα 4, ΕΠΕ Θεσσαλονίκη 1989, σελ. 468-475).

Γιά τήν σύντομη καί έκπληκτική αὐτή έπιστολή ό Άρχιτέκτων Βασίλης Χαρίσης έκανε ειδική μελέτη μέ τίτλο «ὑπόδειγμα ὀρθόδοξης Ναοδομίας κατά τόν άγιο Γρηγόριο Νύσσης», στήν όποία άναλύει τά στοιχεῖα σχεδιασμοῦ καί κατασκευῆς τοῦ Ναοῦ μέ τά άρχιτεκτονικά σχέδιά του καί τά στοιχεῖα αίσθητικῆς θεώρησης τοῦ Ναοῦ.

Τό σημαντικό τῆς άναλύσεως εἶναι ότι ό συγγραφέας παρουσιάζει τήν άνάγκη πού ὑπῆρχε τήν έποχή εκείνη νά άναζητηθοῦν νέες μορφές ναοδομίας, σέ αντίθεση μέ τήν παράδοση πού ὑπῆρχε ἔως τότε νά βασίζονται σέ σχέδια Ναῶν πού εἶχαν ἄλλη νοοτροπία καί θεολογία.

Τότε στίς πόλεις εἶχε καθιερωθῇ ό τύπος τῆς Βασιλικῆς πού έμιμεῖτο τίς μεγάλες

αΐθουσες τῶν γνωστῶν χώρων δικαστηρίων, ἐμπορίου κλπ. Στήν περιφέρεια τῶν πόλεων καί τήν ὑπαιθρο ὁ τύπος τῶν μικρότερων Ναῶν ἀκολουθοῦσε τήν μορφή «τῶν κυκλικῶν καί πολυγωνικῶν» Ναῶν καί ἀργότερα τόν τύπο τῶν σταυροειδῶν Ναῶν. Ἔτσι, ὁ ἅγιος Γρηγόριος Νύσσης ἀναζητοῦσε νά κατασκευάσῃ ἕναν τύπο χριστιανικοῦ Ναοῦ πού νά ἔχῃ χωρητικότητα μεγαλύτερη τοῦ σταυροειδοῦς καί μικρότερη τῆς τεράστιας Βασιλικῆς.

Ἐπί πλέον, ἐπειδὴ αὐτή ἡ ἐπιστολή γράφηκε πρὸς τό τέλος τοῦ 4ου αἰῶνος, κατὰ τόν ὁποῖον γίνονταν συζητήσεις γιά τόν Τριαδικό Θεό, γι' αὐτό μέ τό σχέδιο τοῦ Ναοῦ ὁ ἅγιος Γρηγόριος Νύσσης θέλει νά ἀποτυπώσῃ τό δόγμα τῆς Ἁγίας Τριάδος, ὅπως ἐκφράζεται στό Σύμβολο τῆς Πίστεως, πού «ἀγκαλιάζει» τόν ἄνθρωπο μέ τήν ἀγάπη τοῦ Θεοῦ, καί νά ὑπάρχῃ «μιά κυρίαρχη πηγὴ φωτός πού θά βάλλει καί θά ἔλκει», «τό φῶς θά ἔρχεται ἀπὸ ψηλά καί θά ἐπανέρχεται».

Βέβαια, αὐτός ὁ τύπος Ναοῦ, ὅπως φαίνεται, ἐκφράζει καί τήν θεολογία τοῦ ἁγίου Γρηγορίου Νύσσης, τήν ὁποία βλέπουμε καί σέ ἀναλύσεις ἄλλων κειμένων του, γιά τήν ἐντολή κατασκευῆς τῆς ἀχειροποιήτου σκηνῆς πού ἔδωσε ὁ Θεός στόν Μωϋσῆ, καί γιά τήν μυστική θεολογία του. Ἔτσι, μέ τόν τύπο τοῦ Ναοῦ πού θέλει νά κατασκευάσῃ ἐκφράζει τό «Ἀχώρητον» τοῦ Θεοῦ, τήν ἀγάπη Του γιά τόν ἄνθρωπο, ἀλλά καί θέλει «νά θεραπεύσῃ τό αἷτημα τοῦ προσκυνητοῦ, νοούμενο ὡς κάθαρση λυτρωτική».

Ἔτσι, σέ μιά περίοδο πού «ὁ χριστιανικός λόγος» ἦταν «καταπονημένος ἀπὸ αἵρέσεις», ὁ ἅγιος Γρηγόριος Νύσσης «ἀναζητοῦσε τό χῶρο πού θά ἐκράζεται μέ τρόπο ὁμόλογο». Ἔτσι, ὁ ἀρχιτεκτονικός τύπος τοῦ Ἱεροῦ Ναοῦ πού προβάλλεται ἀπὸ τόν ἅγιο Γρηγόριο Νύσσης ἦταν καθαρά ἐκκλησιαστικός καί θεολογικός. Στήν ἐπιστολή αὐτή φαίνεται πῶς ἕνας ἅγιος καί Θεολόγος διαμορφώνει ἕναν νέον τύπο Ναοῦ καί γίνεται Ἀρχιτέκτων, πῶς ἡ ὀρθόδοξη θεολογία ἐπηρεάζει τήν Χριστιανικὴ τέχνη καί ἐκφράζεται ἀπὸ αὐτήν.

4. Οἱ δύο βαθμοὶ θεολογίας, κατὰ τόν π. Ἰωάννη Ρωμανίδη

Προηγουμένως προσδιορίστηκαν οἱ τρεῖς βαθμοὶ πνευματικῆς ζωῆς πού εἶναι ἡ κάθαρση, ὁ φωτισμός καί ἡ θέωση. Κάθαρση εἶναι, κατὰ τόν ἅγιο Μάξιμο τόν Ὁμολογητή, ἡ ὑπέρβαση τῆς ἡδονῆς καί τῆς ὀδύνης, ὁ φωτισμός τοῦ νοῦ εἶναι ἡ ὑπέρβαση τῆς λήθης καί τῆς ἄγνοιας τοῦ Θεοῦ, ὅποτε ὁ ἄνθρωπος ἀρχίζει νά ἔχῃ μνήμη καί γνώση τοῦ Θεοῦ, καί ἡ θέωση εἶναι ἡ θεωρία τῆς δόξης τοῦ Θεοῦ, μέ τήν ὑπέρβαση τῆς φαντασίας.

Ἔτσι, διὰ τῆς καθάρσεως καθαρίζεται ἡ καρδιά ἀπὸ τὰ πάθη, στήν πραγματικότητα μεταμορφώνονται οἱ δυνάμεις τῆς ψυχῆς καί ἀπὸ τό παρά φύσιν

ὁδηγοῦνται στό κατά φύσιν καί στό ὑπέρ φύσιν, δηλαδή ἡ ἰδιοτελής ἀγάπη γίνεται ἀνιδιοτελής καί ἡ φαντασία μετατρέπεται σέ φιλοθεία καί φιλανθρωπία. Ἀφοῦ γίνει ἡ κάθαρση ἀκολουθεῖ ὁ φωτισμός καί ἡ θέωση, πού εἶναι δύο βαθμοί γνώσεως τοῦ Θεοῦ. Φαίνεται στήν βιβλικοπατερική παράδοση ὅτι ὁ φωτισμός ὡς νοερά προσευχή εἶναι ἡ πρώτη γνώση τοῦ Θεοῦ, ἔστω καί ἀμυδρή, καί ἡ θέωση ἢ θεοπτία εἶναι ἡ ἀνώτερη γνώση τοῦ Θεοῦ μέσα στό Φῶς.

Σέ αὐτά τά θέματα ἐνδιέτριψε πολύ ὁ Καθηγητής π. Ἰωάννης Ρωμανίδης, πού ἦταν γνώστης ὅλης τῆς πατερικῆς παραδόσεως.

Σέ ἀνέκδοτες σημειώσεις πού κρατοῦσε ὁ ἀείμνηστος Πρωτ. π. Στέφανος Ἀβραμίδης, ὡς φοιτητής τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Τιμίου Σταυροῦ Βοστώνης Ἀμερικῆς, τό ἔτος 1960-1961, ἀπό τόν τότε Καθηγητή Δογματικῆς Πρωτ. π. Ἰωάννη Ρωμανίδη, γίνεται λόγος γιά τούς τρεῖς τρόπους γνώσεως περί τοῦ Θεοῦ, ἀφοῦ ἡ γνώση περί τῶν ἐνεργειῶν τοῦ Θεοῦ εἶναι «τό κύριον γνώρισμα τῆς Ὁρθοδόξου θεολογίας».

Ὁ πρῶτος τρόπος γνώσεως τοῦ Θεοῦ εἶναι «ὁ φυσικός τρόπος, διά τῆς παρατηρήσεως τῆς φύσεως» πού εἶναι ἐσφαλμένος τρόπος, γιατί ἡ ἐνέργεια τῶν κτισμάτων εἶναι κτιστή, ἀφοῦ «κάθε κτιστή φύσις ἔχει καί κτιστή ἐνέργεια» καί δέν μπορεῖ νά ὁδηγήσῃ τόν ἄνθρωπο στήν μέθεξιν τῆς ἀκτίστου ἐνεργείας τοῦ Θεοῦ.

Ὁ δεύτερος τρόπος γνώσεως τοῦ Θεοῦ εἶναι «ὁ προφητικός καί ἄμεσος». Αὐτός ὁ τρόπος εἶναι ἡ ἴδια «ἡ συνάντηση τοῦ Θεοῦ καί τοῦ προφήτου, διά τῆς ὁποίας ὁ προφήτης (θεόπτης) βλέπει τήν δόξα τοῦ Θεοῦ, φωτίζεται ὁ νοῦς του περί θελήματος καί ἐνεργείας τοῦ Θεοῦ, βλέπει τόν Θεό ἐνεργοῦντα, δηλαδή βλέπει τήν δόξα ἢ παρουσία τοῦ Θεοῦ, ἀλλά τό τί εἶναι ὁ Θεός ποτέ δέν μπορεῖ νά γνωρίσῃ, διότι ὁ Θεός δέν εἶναι αὕτη αὕτη ἡ ἐνέργεια», ἀφοῦ ἔχει καί οὐσία, ἡ ὁποία εἶναι ἀμέθεκτη ἀπό τόν ἄνθρωπο καί ἄρα ἄγνωστη. Τόν Θεό γνωρίζουμε ἀπό τήν θεοποιό ἐνέργειά Του.

Ὁ τρίτος τρόπος γνώσεως περί τοῦ Θεοῦ εἶναι «ὁ βιβλικός τρόπος», δηλαδή «οἱ Προφῆτες ἔγραψαν τό θέλημα τοῦ Θεοῦ, τό ὁποῖο ἀποκαλύφθηκε σέ αὐτούς, σέ βιβλία, γι' αὐτό ἔχουμε συλλογή τῆς Ἀγίας Γραφῆς». «Ὁ ἄνθρωπος ἄνευ τῆς ἀμέσου γνώσεως τοῦ Θεοῦ δύναται νά μάθῃ περί Αὐτοῦ διά τῶν γραπτῶν λόγων τῶν Προφητῶν καί ἄλλων Θεοπτῶν». Αὐτός «ὁ βιβλικός τρόπος εἶναι ὁ ἔμμεσος τρόπος μαθήσεως τοῦ Θεοῦ, περί θελήματος καί ἐνεργείας Αὐτοῦ», σύμφωνα μέ τόν λόγο τοῦ Χριστοῦ «Μακάριοι οἱ μή ἰδόντες καί πιστεύσαντες» (Ἰω. κ', 29).

Ἔτσι, μόνον δύο τρόποι γνώσεως τοῦ Θεοῦ εἶναι θεόπνευστοι, ἥτοι «ὁ ἄμεσος

προφητικός τρόπος» και «ὁ ἔμμεσος βιβλικός τρόπος». Στὴν ἱστορία τοῦ Χριστιανισμοῦ παρουσιάσθηκε καὶ ὁ «φιλοσοφικός τρόπος διερευνήσεως τοῦ Θεοῦ», ἀλλὰ «ὑπάρχει μία ριζική διαφορά μεταξύ τῆς φιλοσοφικῆς μεθοδολογίας καὶ τῆς Ὁρθοδόξου θεολογικῆς μεθοδολογίας». Ἡ φιλοσοφία «προϋποθέτει συγγένειαν μεταξύ ἀνθρωπίνου νοός καὶ τοῦ Θεοῦ», ἐνῶ στὴν προφητικὴ παράδοση «ὑπάρχει κάποια συγγένεια, ἀλλὰ αὐτὴ δὲν ἀνήκει στὴν φύση τοῦ ἀνθρώπου». Ἡ γνώση αὐτὴ εἶναι «θεῖον δῶρον στὸν ἄνθρωπο», εἶναι «ἡ θεία Χάρις ἡ ὁποία εἶναι ἄκτιστη, καὶ ἐφ’ ὅσον εἶναι ἄκτιστη δὲν ἀνήκει στὴν ἀνθρώπινη φύση, εἶναι ἐνέργεια ἢ δόξα τοῦ Θεοῦ». Ἔτσι, ὁ μόνος τρόπος διὰ τοῦ ὁποίου «μπορεῖ ὁ ἄνθρωπος νὰ δῇ τὴν δόξα τοῦ Θεοῦ εἶναι διὰ τῆς θείας Χάριτος», σύμφωνα μὲ τὸ χωρίον «ἐν τῷ φωτί σου», δηλαδή μὲ τὴν θεία Χάρη, «ὁψόμεθα φῶς» (Δοξολογία), θά δοῦμε τὴν δόξα τοῦ Θεοῦ».

Σέ προφορικές του ὁμιλίες ὁ π. Ἰωάννης Ρωμανίδης ἀπαντοῦσε στό ἐρώτημα «ποῖος εἶναι ἀληθινός θεολόγος» κατὰ τὴν πατερικὴ παράδοση. Ἐλεγε ὅτι θεολόγος δὲν εἶναι «ἐκεῖνος πού διάβασε πολλά θεολογικά βιβλία καὶ εἶναι ἐνημερωμένος ἐπάνω στὴν σχετικὴ βιβλιογραφία». Ἕνας τέτοιος θεολόγος πού ἐργάζεται βιβλιογραφικά «ὁμοιάζει μὲ ἕναν μικροβιολόγο πού διάβασε μὲν πολλά βιβλία ἐπάνω στὴν ἐπιστῆμη του, ἀλλὰ δὲν χρησιμοποίησε ποτέ ἕνα μικροσκόπιο οὔτε ἔκανε ἐργαστηριακὲς ἀναλύσεις».

Καὶ συνεχίζει ὅτι «στὴν πατερικὴ ὁρολογία αὐτὴ ἡ ἐμπειρία τῆς παρατηρήσεως τῶν ἐνεργειῶν τοῦ Ἁγίου Πνεύματος λέγεται θεωρία. Τό πρῶτο σκαλοπάτι τῆς θεωρίας εἶναι ἡ ἐμπειρία τῆς αὐτενεργούσης προσευχῆς τοῦ Ἁγίου Πνεύματος μέσα στὴν καρδιά τοῦ ἀνθρώπου, ἡ ἐμπειρία τῆς εὐχῆς. Μὲ τὴν εὐχή, ὅταν εἶναι ἐνεργουμένη ἀπὸ τὴν Χάρη τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, ἀρχίζει νὰ θεμελιώνεται ἡ ἐνδιάθετος πίστις στὸν ἄνθρωπο. Διὰ τῆς ἐμπειρίας αὐτῆς τῆς Χάριτος τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ὁ Χριστιανὸς ἀρχίζει νὰ θεωρῇ τὸν Θεό, νὰ γνωρίζῃ τὸν Θεό». Μὲ τὴν Χάρη τοῦ Ἁγίου Πνεύματος καὶ μὲ ὁδηγούς τούς Προφῆτες, Ἀποστόλους καὶ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας, πού ἐρμηνεύουν τὴν Ἁγία Γραφή «μπορεῖ νὰ κάνῃ καὶ ὁ ἴδιος σωστὴ ἐρμηνεία τῆς Ἁγίας Γραφῆς καὶ νὰ ἐμβαθύνῃ στὰ ρητὰ καὶ τὰ νοήματα τῆς Ἁγίας Γραφῆς καὶ τῶν κειμένων τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας».

Ὅμως, «σέ ὁρισμένες περιπτώσεις κατὰ διαστήματα μπορεῖ ὁ Χριστιανὸς αὐτός (πού ἔχει νοερὰ προσευχὴ στὴν καρδιά) νὰ ἀνεβαίνει σέ ὑψηλότερα στάδια θεωρίας π.χ. σέ ἔλλαμψη ἢ, ὅταν θέλῃ ὁ Θεός, σέ μέθεξη τοῦ ἀκτίστου Φωτός, σέ θέωση».

Ἔτσι, «ἀπὸ πατερικῆς ἀπόψεως θεολόγος εἶναι ἐκεῖνος πού ἔφθασε σέ θέωση. Διότι τότε γίνεται ἀπλανής, ὁπότε μπορεῖ νὰ θεολογῇ χωρὶς φόβο νὰ πέσῃ σέ πλάνη. Δηλαδή, θεολόγοι, κατὰ τούς Πατέρες, εἶναι μόνον οἱ θεόπτες». «Οἱ θεολογοῦντες, σέ ἀντιδιαστολὴ μὲ τούς θεολόγους, εἶναι ὅσοι ἔφθασαν μόνον στὴν κατάστασι

τοῦ φωτισμοῦ, τῆς ἀδιαλείπτου, δηλαδή, καρδιακῆς εὐχῆς, οἱ ὅποιοι, ὅμως, ἐπειδὴ ἔχουν φωτισθῇ ἀπὸ τὴν Χάρη τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, μποροῦν νὰ θεολογοῦν ἐπάνω στὴν ἐμπειρία τῶν θεουμένων, χωρὶς οἱ ἴδιοι νὰ παράγουν καινούργια θεολογία» (Ἰωάννου Ρωμανίδου, Πατερικὴ θεολογία).

Ἐπομένως, εἶναι φανερόν ὅτι ὑπάρχουν δύο βαθμοὶ τῆς Ὁρθοδόξου θεολογίας, ὁ πρῶτος εἶναι ἡ θεοπτία τῶν Προφητῶν, τῶν Ἀποστόλων καὶ τῶν Πατέρων-Ἀγίων διαμέσου τῶν αἰώνων, καὶ ὁ δεύτερος βαθμὸς τῆς Ὁρθοδόξου θεολογίας εἶναι τῶν ἀνθρώπων πού βρίσκονται στὸν φωτισμό τοῦ νοῦ, ἔχουν νοερά προσευχή στὴν καρδιά καὶ μποροῦν νὰ ἐρμηνεύσουν ὀρθὰ τοὺς πραγματικούς θεολόγους, πού ἔχουν τὴν ἐμπειρία τῆς Θεοπτίας.

Αὐτό ἔχει σχέση καὶ μέ τὴν μέθεξη τῆς ἀκτίστου δόξης, ἀλλὰ καὶ τὴν ἀγιογράφηση αὐτῆς μέ κτιστὰ εἰκονίσματα. Ὅπως οἱ θεόπτες καταγράφουν τὴν ἐμπειρία τους μέ κτιστὰ ρήματα καὶ νοήματα, ἔτσι οἱ θεόπτες ἀγιογραφοῦν μέ κτιστὰ εἰκονίσματα τὴν ἄρρητη δόξα τοῦ Θεοῦ.

5. Οἱ ἀγιογραφίες ὡς ἔκφραση τῶν βαθμῶν τῆς τελειώσεως

Ὅπως προαναφέρθηκε, σέ ὅλη τὴν πατερικὴ παράδοση βλέπουμε ὅτι ὑπάρχουν τρεῖς βαθμοὶ πνευματικῆς τελειώσεως, ἥτοι ἡ κάθαρση, ὁ φωτισμός καὶ ἡ θέωση. Αὐτός εἶναι ὁ τρόπος τῆς πνευματικῆς γνώσεως, ἡ πορεία πρὸς τὴν θέωση, ἡ ὁποία εἶναι, κατὰ τὸν ἅγιο Μάξιμο τὸν Ὁμολογητὴ, «ἀεικίνητος στάσις» καὶ «στάσιμος κίνησις». Αὐτό τό βλέπουμε στὸν ἀγιογραφικὸ κύκλο τῆς Ὁρθοδόξου παραδόσεως, ὅπως ἀγιογραφοῦνται οἱ Ναοὶ μας, ἰδιαίτερος ἐδῶ στοὺς μικροὺς Ναοὺς τῆς Καστοριᾶς.

Θά προσπαθῆσω νὰ ἐντοπίσω αὐτές τίς βαθμίδες τῆς πνευματικῆς τελειώσεως στὴν ἀγιογραφία ἐνός ἁγίου, ὅπως ἀγιογραφεῖται ἀπὸ τὴν Ὁρθόδοξη ἀγιογραφία.

Ἡ κάθαρση τῆς καρδιάς φαίνεται ἀπό τήν μεταμόρφωση τοῦ σώματος τοῦ ἁγίου. Κάτω ἀπό τά ἐνδύματα διαφαίνεται ἡ ὑπαρξη σώματος, ὅχι ὅπως συμβαίνει στήν ρωσική ἀγιογραφία πού χάνεται τό σῶμα τοῦ ἀνθρώπου μέ ἕνα ριχτό ἔνδυμα, ἐκφράζοντας ἔτσι ἕναν φιλοσοφικό μυστικισμό καί μονοφυσитισμό. Στήν Ὁρθόδοξη ἀγιογράφηση ἑνός ἁγίου φαίνεται ἡ ὑπαρξη σώματος, τό ὁποῖο ἔχει μεταμορφωθῇ ἀπό τήν νηστεία, τήν ἀγρυπνία, τήν προσευχή, εἶναι ἀποστεωμένο, ἀλλά πραγματικό, μεταμορφωμένο καί ὅχι ἐξαντλημένο. Ἀλλά καί τά ἐνδύματα τοῦ εἰκονογραφημένου ἁγίου εἶναι μεταμορφωμένα, ὅπως ἐπάνω στό ὄρος Θαβώρ φωτισμένα ἦταν τά ἱμάτια τοῦ Χριστοῦ, πού ἔγιναν λευκά ὅπως τό φῶς. Αὕτη ἡ στάση τοῦ ἀγιογραφημένου ἁγίου ἐκφράζει τό περιεχόμενο τῆς πρώτης τριάδος τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ, πού περιέγραψε προηγουμένως.

Ὁ φωτισμός τοῦ νοῦ στήν Ὁρθόδοξη ἀγιογραφία, πού εἶναι ὁ πρῶτος βαθμός θεολογίας, φαίνεται ἀπό τήν κίνηση τῶν ὀφθαλμῶν καί τήν ἔκφραση τοῦ προσώπου. Οἱ ὀφθαλμοί δέν κινοῦνται πρὸς τό περιβάλλον, τόν ἔξω τοῦ σώματος καί τῆς καρδιάς κόσμο, εἶναι ἀνοικτοί, ὅμως ἡ λεπτοτάτη προσοχή, ὁ νοῦς, εἶναι συγκεντρωμένος καί μάλιστα τίς περισσότερες φορές ἔχει κατεύθυνση τήν καρδιά, σύμφωνα μέ τόν μακαρισμό τοῦ Χριστοῦ «Μακάριοι οἱ καθαροί τῇ καρδίᾳ ὅτι αὐτοί τόν Θεόν ὁψονται» (Ματθ. ε', 8). Ἡ σύννοια τοῦ προσώπου τοῦ ἁγίου, ἡ συγκέντρωση τοῦ νοῦ στήν καρδιά ἐκφράζει κατὰ τόν καλύτερο τρόπο ὅλη τήν θεολογία τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ, πού ἐκφράζεται στήν δεύτερη τριάδα τοῦ βιβλίου του «ὑπέρ τῶν ἱερῶς ἡσυχάζόντων».

Ἡ **θέωση, ἡ θεωρία τοῦ ἀκτίστου φωτός** ἐκφράζεται στήν ἀγιογραφία ἑνός ἁγίου μέ τό φωτοστέφανο πού περιβάλλει τήν κεφαλή του. Δέν πρόκειται γιά ἕνα φωτοστέφανο πού εἶναι δείγμα στεφανώματος ἀπό τόν Θεό, ἀλλά γιά μέθεξη τοῦ ἀκτίστου Φωτός ἀπό τόν ἅγιο, πού δείχνει ὅτι εἶναι θεολόγος ἐξ ἐμπειρίας καί ὅχι ἐξ ἀκοῆς, καί τό φῶς αὐτό εἶναι τό ἄκτιστο Φῶς τοῦ Θεοῦ καί ὅχι τό κτιστό φῶς τῆς ἀνθρωπίνης γνώσεως. Αὐτό στήν πραγματικότητα ἀναλύεται κατὰ τόν καλύτερο θεολογικό τρόπο στήν τρίτη τριάδα τοῦ περίφημου βιβλίου τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ «ὑπέρ τῶν ἱερῶς ἡσυχάζόντων».

Έτσι, ἡ **Ὁρθόδοξη εἰκονογράφηση** ἑνός ἁγίου δείχνει τὴν πορεία τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὴν κάθαρση τῆς καρδιάς στὸν φωτισμὸ τοῦ νοῦ καὶ τὴν θέωση. Ὁ Χριστὸς εἶναι ἡ πηγὴ τῆς θεώσεως, ἐνῶ οἱ ἅγιοι μετέχουν τῆς Θεοποιοῦ ἐνεργείας τοῦ Θεοῦ. Ὁ Χριστὸς ποιεῖ τὴν θέωση, ἐνῶ ὁ ἅγιος πάσχει τὴν θέωση. Ὅποτε, ἡ Ὁρθόδοξη ἀγιογραφία δὲν ἀποβλέπει στὴν νατουραλιστικὴ ἔκφραση, ἀλλὰ στὴν μυστικὴ θεολογικὴ καὶ θεοπτικὴ διδασκαλία γιὰ τὴν θέωση καὶ τὸν ἁγιασμὸ τοῦ ἀνθρώπου.

Ὅποτε, ἡ **ιερά εἰκόνα πού ἀγιογραφεῖται στοὺς Ἱεροὺς Ναοὺς δείχνει τί εἶναι ὁ ἅγιος καὶ πῶς γίνεται κάποιος ἅγιος**. Ὁ ἅγιος εἶναι ὁ θεούμενος, αὐτὸς πού πάσχει, κατὰ διαφόρους βαθμούς, τὴν κατὰ Χάρη θέωση, καὶ ἡ μέθοδος τοῦ ἁγιασμοῦ εἶναι ἡ πορεία ἀπὸ τὸ κατ' εἰκόνα στο καθ' ὁμοίωση, ἀπὸ τὴν κάθαρση, στὸν φωτισμὸ καὶ τὴν θέωση.

Πέρα ἀπὸ αὐτὴν τὴν θεολογία δὲν ὑπάρχει ἄλλη θεολογία στὴν Ἐκκλησία. Βεβαίως, ὑπάρχει καὶ ἡ ἀκαδημαϊκὴ θεολογία, ἡ ὁποία εἶναι ὠφέλιμη, ὅταν ἐρμηνεύη τὰ βιβλικά καὶ πατερικά κείμενα, κατὰ τὴν πατερικὴ παράδοση, ὅταν ἀποκαθιστᾷ τὰ κείμενα μέ τὴν φιλολογικὴ κριτικὴ μέθοδο καὶ ὅταν κάνη τὴν διάκριση μεταξύ τῆς Ὁρθοδόξου θεολογίας καὶ ἄλλων θεολογικῶν καὶ θρησκευτικῶν ρευμάτων, πού παρατηροῦνται στὴν Ἄπω Ἀνατολή καὶ τὴν Δύση.

Αὐτὸ πού συναντᾷμε στὴν ναοδομία καὶ τὴν ἀγιογραφία τὸ βλέπουμε καὶ στὴν **ἐκκλησιαστικὴ μουσικὴ μας παράδοση**, συνδυασμένη μέ τὴν ὑμνογραφία. Ἡ ἐκκλησιαστικὴ μας μουσικὴ εἶναι ἔκφραση τῆς καθάρσεως, τοῦ φωτισμοῦ καὶ τῆς θεώσεως, καὶ ἀποβλέπει σέ αὐτά. Οἱ λέξεις καὶ τὰ νοήματα τῶν τροπαρίων κάνουν λόγο γιὰ πράξη καὶ θεωρία καὶ ἡ μουσικὴ τους ἐπένδυση μέ τὴν ποικιλία τῶν ἤχων κατανύσσει τὸν ἄνθρωπο, τὸν ὁδηγεῖ στὴν μετάνοια καὶ στὴν κατὰ Χριστὸν ἀπάθεια. Γι' αὐτὸ οἱ ἱερές ἀκολουθίες στὸν Ἱερό Ναό εἶναι ἓνα κομμάτι τοῦ Παραδείσου, ὅταν καὶ ὁ ἄνθρωπος βαδίζη τὴν ὁδὸ τῆς καθάρσεως, τοῦ φωτισμοῦ καὶ τῆς θεώσεως.

Οἱ Κανόνες τῆς Ἐκκλησίας ὀρίζουν σαφῶς τὴν πορεία αὐτὴ τοῦ ἁγιασμοῦ, στὸ πῶς γίνονται ἅγιοι. Αὐτὸ φαίνεται ἐκδηλὰ στὸν 102ο Κανόνα τῆς Πενθέκτης Οἰκουμενικῆς Συνόδου, κατὰ τὸν ὁποῖο ἔργο τοῦ πνευματικοῦ πατρός εἶναι τὸ «τούς τῆς μετάνοιας καρπούς δοκιμάζοντι, καὶ οἰκονομοῦντι σοφῶς τὸν πρὸς τὴν ἄνω λαμπροφορίαν καλούμενον ἄνθρωπον».

Αὐτὴ ἡ πορεία τῆς πνευματικῆς ζωῆς πού φαίνεται στὴν ὀρθόδοξη ἀγιογραφία, σαφῶς ἀπουσιάζει ἐντελῶς στὴν δυτικὴ διακόσμηση τῶν Ναῶν στοὺς ὁποίους παρατηροῦνται τὰ ἀγάλματα καὶ οἱ ζωγραφισμένες ἀναγεννησιακές εἰκόνες, ὅπου

κυριαρχεί ή άμεταμόρφωτη άνθρωποκεντρική νοοτροπία.

Τό συμπέρασμα είναι ότι ή όρθόδοξη θεολογία, διατυπώνεται καί εκφράζεται στην ναοδομία καί την άγιογραφία. Τά κτίσματα καί οι άγιογραφίες γίνονται από ανθρώπους πού είναι εκφραστές της Όρθοδόξου Παραδόσεως καί οδηγούν στην κοινωνία μέ τον Θεό. Καί, φυσικά, αυτή είναι ή ζωντανή παράδοση της Καστοριάς.

Όταν, λοιπόν, λέτε ότι ή Καστοριά είναι Βυζαντινή πόλη (Ρωμαϊκή πόλη) αυτό πρέπει νά τό έννοείτε ότι είναι Όρθόδοξη θεολογική πόλη, εκφράζει την Όρθόδοξη θεολογία της Έκκλησίας καί αυτό είναι αρκετά προκλητικό, γιατί σάς προκαλεί σέ πνευματική έγρήγορση, σέ αναβάσεις θεολογικές καί σέ άπόκτηση γνώσεως θεολογικής. Ζή κανείς σέ έναν θεολογικό τόπο καί έμπνέεται στό νά καταλαβαίνη τί είναι Όρθόδοξη θεολογία καί πώς πρέπει νά θεολογή, πώς νά θεολογή έκκλησιαστικά καί πώς νά έκκλησιάζεται θεολογικά.